

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבעי

פרשת ויחי, תשס"ה
מספר 580מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

אריה ושור

בברכות שמברך יעקב את בניו, הוא מדמה חלק מהם לבעלי חיים שונים. המשמעויות המקוריות של דימויים אלה נתגלגלו לכלל סמלים, והיום סמלי השבטים סמלים חזותיים הם, שהתקבעו והתנתקו מ'סיפורם', וככאלה מקננים הם בתודעתנו בשלמותם האומנותית. אנו נוטים למקמם בדר"כ בהקשרים ידועים וצפויים של אומנות הקודש; מקומם יכירם בפרוכות ובמעילי הספרים, וכשמדינת ישראל ביקשה לכבד את שורשיה המקראיים, ציינה אותם גם על בוליה. הסמל הכל-כך מזוהה עם השבט דומה בעיני רבים כמלווה אותו מלידתו; סמל ושבט הפכו לבשר אחד.

גישה שממנה עולה קיומו של סמל שבטי קבוע וקשיח קיימת גם אצל חז"ל. כך במדרש מאוחר העוסק בפרשת הדגלים (במדבר רבה ב, ד"ה באותות):

סימנין היו לכל נשיא ונשיא מפה ומפה כצבע של אבנים טובות שהיו על לבו של אהרן. מהם למדין המלכות להיות עושין מפה וצבע לכל מפה ומפה.

לסדר השלם של חניית השבטים במדבר יש אליבא דמדרשנו ביטוי חזותי ברור (צורות וצבעים) בדגליהם ("מפות"). אולם, מאחורי הסמלים הללו מסתתר סיפור יצירתם שראשיתו בהקשרים ה'מקומיים' בטקסטים של אפיוני השבטים בפרשתנו ובפרשת וזאת הברכה. בהליך מדרשי נלקחו אמירות בעלות פוטנציאל חזותי, ועובדו בתהליך מורכב לתמונות סמליות. לא כאן המקום לעמוד על כל היבטיו של התהליך הזה, נציין רק כי הסמלים שבהם השתמשו חז"ל הובאו בדרך כלל לצרכי המדרש הדן בהם – מדרש מדרש וצרכיו, ולא כדי לדון בזיהויים. גם במדרש המפות דלעיל נלקחו ציורים מברכת משה ושובצו במציאות מוקדמת יותר בספר במדבר, כדי לחזק את מוטיב ההרמוניה השבטית.

בשורות הבאות נבוא ללבן נקודה אחת הקשורה ליחסי הגומלין שבין מדרש ספרותי וסמל חזותי; בחלק מן המדרשים הדגישו חז"ל את דימוים של השבטים כחיות (שמו"ר א עמ' 63):
אומה זו כחיות השדה נמשלו שאינן צריכות סיוע אדם. יהודה נמשל כאריה, שנאמר גור אריה יהודה' (בר' מט:ט), דן כתיב בו 'יהי דן נחש עלי דרך' (שם:יז) 'נפתלי אילה שלחה' (שם:כא) 'יששכר חמר גרם' (שם:יד) 'יוסף... בכור שורו הדר לו' (דב' לג:יז) 'בנימין זאב יטרף' (בר' מט:כז) ועל שאר השבטים כתיב 'מה אמך... בין אריות רבצה' (יח' יט:ב).

בעולם שהטבע איננו זר לו, אין ספק שהיצור החי עשוי לשרת כסמל חזותי מצוי. חז"ל אכן ניצלוהו, אך האם סמל שבט ממשי עמד לנגד עיניהם? דומה כי המדרש מגייס את בעלי החיים כדי להשיג תכלית ספרותית. אותם שבטים שבעלי חיים אכן נזכרו בעניינם, נתפסים כמעין "בנין אב" לאחרים, ובהסתייע בפסוק מיחזקאל מתקבל פסיפס זיאולוגי של כלל ישראל, שכמוהו כחיות מצליח לעמוד מול גזרת פרעה. נרקמת כאן הרמוניה שבטית מיוחדת המדגישה את החיוניות שבהם, למרות שבמקרא נקשרת בדרך כלל ההמשכיות וההישרדות דווקא בעולם הצומח: 'עץ השדה' הוא הסמל המופתי לכך גם בעניינים שלכאורה שייך לשלב בהם בעלי חיים

נעשה שימוש בעולם הצומח. כגון, 'משל יותם' העוסק במלוכה אינו משתמש באריה ובחבריו. גם בפרשות המביאות את מאפייני השבטים, רווחים בצד בעלי החיים מספר ציורים מרשימים מעולם הצומח.

מבין בעלי החיים ששויכו לשבטים בולטים ביותר הם שניים שסמליותם ברורה במיוחד - האריה והשור. כך במדרש מבמדבר רבה (שם):

יהודה ... דמותו כמין שמים ומצויר עליו אריה... יוסף ... ועל מפה של אפרים היה מצויר שור ... ועל מפה של שבט מנשה היה מצויר ראם.

הראם נוסף כמובן בגין החלוקה הפנימית בתוך יוסף. באיזו מידה יונקת סמליות חזותית שכזו מהפרשות המאפיינות את השבטים? לכאורה, יש כאן שאילה ישירה מהפסוקים, ובכל זאת, העניין מורכב. אשר ל'פרשת ויחי', זו איננה מעמידה אריה מול שור. אכן, אצל יהודה נמצא מספר ביטויים, כינויים וציורים מחייו של האריה: "גור אריה יהודה מטרף בני עליה כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו" (מט:ט), אך אין שור מפורש אצל יוסף: "בן פרת עלי עין, בנות צעדה עלי שור" (מט:כב). עקרונית, יוסף נמשל לגפן, ואין 'שור' כאן אלא 'חומה' ("אביר [=פר] יעקב" מט:כד [מכוון לה]). אם מופיע שור בפרשה, הרי זה דווקא אצל שמעון ולוי: "כי באפס הרגו איש וברצנם עקרו שור" (מט:ו)!

תמונה שונה מאוד עולה מפרשת 'וזאת הברכה'. יוסף אכן מדומה שם בשור: "בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו" (דב' לג:יז). אולם, יהודה איננו ארי, אלא דווקא דן: "דן גור אריה" (דב' לג:כב). הפעולה המדרשית היא הגוזרת את האריה והשור מפרשות שונות בתורה, ומעמידה אותם זה מול זה. ואפשר שבדרך הפילולוגיה היוצרת תרמו גם מילות "שור" (=חומה) ו"אביר" (=פר) הנזכרות אצל יוסף, לעיצוב המדרשי של סמלו.

הוצאת האריה והשור מהקשרם והצבתם זה מול זה עשויה לשאוב השראה מההנגדה ביניהם המובעת במספר ציורים מקראיים. שלום ביניהם ישרור בעתיד: "ועגל וכפיר ומריא יחדו ... ואריה כבקר יאכל תבן" (יש' יא:ו-ז), ובבואתו מצוירת במקדש: "ועל המסגרות אשר בין השלבים אריות בקר וכרובים ועל השלבים כן ממעל ומתחת לאריות ולבקר ליות מעשה מוֹרֵד" (מל"א ז:כט). אולם מלכתחילה, במציאות - גם אם השור נשא בימי קדם משמעות חקלאית או אלילית שייחסה לו רוב כוח,¹ ו'שור נגח' עלול להיות מזיק ומסוכן - מאזן הכוחות הבסיסי ברור מאוד: השור נטרף! הניגודיות שבין שור לאריה משמעותית גם כש"נפתחים השמיים". בתיאור מעשה מרכבה ביחזקאל הם מוצבים בעמדות מנוגדות: "ודמות פניהם פני אדם ופני אריה אל הימין לארבעתם ופני שור מהשמ'אול לארבעתן ופני נשר לארבעתן" (א:י). כלומר, הסדר הוא: 'אדם, אריה (ימין), שור (שמאל), נשר'. כאן המקום להזכיר כי גם במיקומם הארצי של יוסף ויהודה היה ממד של ניגודיות: "והח'נים קדמה מזרחה דגל מחנה יהודה" (במ' ב:ג), לעומת: "דגל מחנה אפרים לצבאתם ימה" (שם ב:יח).

אם נסכם: בכלי המקדש, באחרית הימים ובמראות אלוקים, המודעות לאופיים המנוגד אינה מונעת את הכללתם של השור והאריה בסדר הרמוני מסוים; ואשר ליהודה ויוסף, הם נכללים באופן דומה גם בסדר החנייה במדבר.

השימוש המדרשי בשור ואריה רווח במפגש רווי המתח בין יהודה ליוסף ב'פרשת ויגש'. רבים המדרשים בעניינו, וטרם נציג אחד מהם, נשרטט את תמונת המפגש שהייתה חביבה על פייטני התקופה הקלאסית: "טרח והצריח חרדה / יוקשיו אחזתם רעדה / פְּלִיִישׁ נהמתו כבדה / לעת גש מול שור יהודה" (י' יהלום, פיוטי שמעון בר מגס, עמ' 138).

דוק, מ'ויגש אליו יהודה' (מד:יח) עובר הפייטן ל'גש שור מול יהודה' המעצים עד לאין שיעור את הדרמה. ויש מן העניין בהתייחסות לאחד מפסוקי האסמכתא המובאים שם: "ליש גבור בבהמה ולא ישוב מפני כל" (משלי ל:ל), שהפייטן הבינו מן הסתם: אריה גיבור מול השור (בהמה). היבטים מדרשיים של עוצמת העימות מצייר גם רבי ינאי: "טען אריה את חמתו // ידבר נא פי שיח, שח בחכמתו / ככפיר שאג לעומתו // לא נחפו שור מנהמתו" (מ"צ רבינובין, ינאי, א, עמ' 236); "גש אריה למול שור ואמר // אם אוציא מאמר / כל צוען תוגמר" (שם, עמ' 240).

¹ מ"ד קאסוטו, אנציקלופדיה מקראית, ערך: "אל", עמ' 284. משמעות חקלאית: ע"פ משלי יד:ד.

הנה כי כן, את עצם ההנגדה שבין שור לאריה יכלו הפייטנים לשאוב מפסוקי המקרא, אך באלו רמזו גם צד של השלמה ויכולת להיכלל יחדיו, בעוד שכאן מובלט דווקא העימות. פן מיוחד של העימות הזה מציג אחד מן המדרשים (תנחומא, ויגש ד):
 אמרו מלאכי השרת זה לזה בואו נרד למטה ונראה שור וארי מתנגחין זה עם זה. בנוהג שבעולם שור מתיירא מפני ארי, ועכשיו שור וארי מתנגחין ועומדין והקנאה ביניהן עד שבא משיח.

כאן הפכו השור והארי לסמלים של כוחות פנימיים בעם ישראל המתנגחים ממושכות. למי התכוון הדרשן ביחס לזמנו, ומה עוררו למשוך את המאבק עד להווה שלו? חידה היא ולא חסרים מאבקים בתולדות ישראל שעשויים להסתתר תחת קווי הציור הזה. הפתרון מכל מקום הוא משיחי, והוא מבוסס, יש לשער, על מודעות לציור הנבואי: "קח לך עץ אחד וכתב עליו ליהודה... ולקח עץ אחד וכתב עליו ליוסף... וקרב אתם... לעץ אחד" (יח' לז: טז-יז). מנבואה זו מתפתחת התפיסה בדבר עתידם של העצים' הללו, ששיאה בנוכחותם של בן יוסף ובן דוד בגאולה - היכללות יחדיו במושג המשיח.

את דרמת ההתנגחות ואת יישובה האפשרי שמעו מן הסתם באי בית הכנסת מפי דרשניהם ופייטניהם, אך היו ביניהם שגם ראוה! הנכנסים לבית הכנסת מן התקופה הביזנטית בבית אלפא למשל, פגשו מראה שור העומד מול ארי ברצפת הכניסה, ויש לכך דוגמאות נוספות.² חווית המפגש רב המשמעות הייתה אפוא חוויה רב-חושית.

גדול פייטני אשכנז באמצע ימי הביניים שורר: "ויביט בצורת תם חקוקה בכסא. על הימין אריה / יחלה פני אהיה / יחון ויחוס לזרע כה יהיה / וישענו יהיה ואותנו יחיה / וישיב גזע גור אריה / נא מהשמאל שור / פגיעתנו יתשור / ללמדנו היטב חמוצנו לאשור / ברכות יחשור ומרודנו יעשור / וישיב לבצרון הדרת הוד בכור שור" (שמעון בר יצחק, סליחות לעשרת ימי תשובה). השור והארי הכלולים בתיאור מעשה המרכבה ביחזקאל (מובלטים בגין שינוי הסדר - אדם ונשר אחר כך), ניצבים לצדי כסא שבו חקוק יעקב (תם). ההרמוניה בין המנוגדים מגיעה כמדומה לשיאה, הכוחות הללו הנאבקים עלי אדמות, מתאחדים למעלה כדי להתפלל על ישראל!

ד"ר ישראל רוזנסון
 ירושלים

² לא נסקרו כאן את ריבוי הופעות שוורים ואריה בבתי כנסת, כולל בסצנות של טריפה. על אריה מול שור במערת קבורה ראו למשל: ש' דר, סומקא - עיירה יהודית בכרמל, תל אביב תשנ"ח, עמ' 213.